

АРХЕОЛОГІЯ ЗА РУБЕЖЕМ

БІРКА ДО БІРКИ

Л. Хольмквіст Олауссон*

В статті повідомляються результати нових археологічних досліджень міста вікінгів — Бірки. Переглядається традиційне датування виникнення цієї пам'ятки у світлі нових матеріалів.

В добу вікінгів у Скандинавії виникає якісно новий тип поселень, досить відмінний від попередніх. Ці пам'ятки є торговельними осередками міського типу. Прикладами таких центрів є Хедебю у Німеччині, Рібе у Данії і Стара Ладога в Росії.

Питання про їх походження та генезу є важливими для розуміння ранніх міських утворень. Які були передумови та рушійні сили, що призвели до виникнення цих осередків? Що існувало на місцях виникнення ранніх міських центрів? Спробуємо відповісти на ці питання на прикладі міста Бірки.

Археологічні пам'ятки Бірки складаються з міської території з залишками

від будівель та інших об'єктів. Місце їх зосередження за звичаєм називають «Чорною землею» (Svarta Jorden), що отримало такий колір завдячуючи вугіллю та давнім вогнищам. Місце оточене півколом валу з північної та північно-східної сторони та гаванню з західної (рис. 1). Додаткових оборонних можливостей надавав палисад, рештки якого виявлені у воді гавані. За межами укріплень розташовувалося кладовище Бірки, так звана «Батьківщина» (Hemlanden), що налічує декілька тисяч поховань і є фактично найбільшим могильником у Швеції.

Досить тривалий час залишалося незрозумілим, чи є всі складові частини археологічного ком-

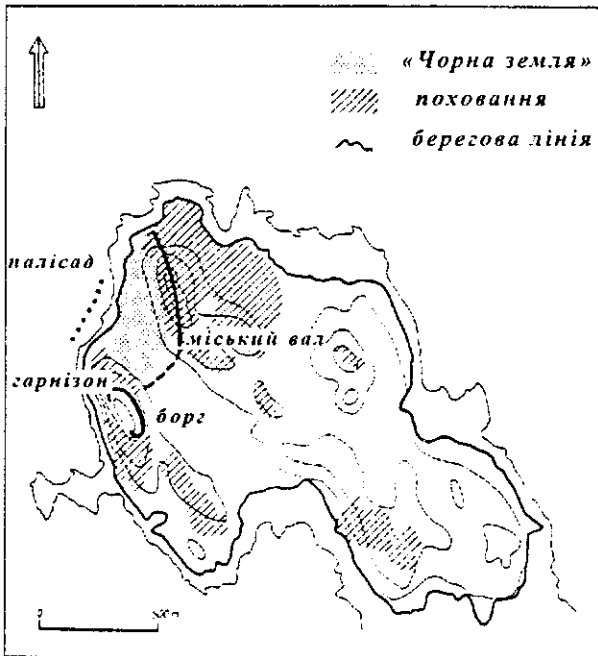

Рис. 1. План археологічних пам'яток Бірки.

* Переклад з шведської Ф. О. Андрощука.

плексу Бірки синхронними, чи були вони споруджені у різні хронологічні періоди. Для того, щоб відповісти на це запитання довелося вирізнити з усього величезного матеріалу Бірки той, що хронологічно передував поселенню на «Чорній землі»¹.

Старий матеріал і нова техніка. Реалізація якісного дослідження є одним із засобів зберегти час і кошти, які вимагають нові розкопки. Тому спочатку був максимально використаний матеріал добутий як попередніми, так і новими розкопками. Однак, спершу були використані старі карти XVII ст. Саме цим шляхом стало можливим отримання важливої і корисної інформації про те, що собою являла ця місцевість у попередні періоди². Потім були вивчені матеріали могильника з розкопок XIX ст. з метою вирізнення серед них старожитностей попереднього поселення. Новий метод, який був застосований для виявлення залишок поселення, — фосфатне картографування, сенс якого полягає у вимірюванні фосфатного складу землі. Нормальним є низький фосфатний показник, натомість, залишки від м'яса та риби спричиняють зниження високого фосфатного показника.

Нові археологічні розкопки дозволили стверджувати, що могильники Урмкнес (Ormknös) та Чербакка (Kårbaska) розташовані поза межами Бірки і пов'язані з більш раннім поселенням. У 1975 р. Б. Арреніус в Урмкнесі було досліджено два поховання, які датовані часом не пізніше Вендельської доби (550—800 рр.). У 1978—1979 рр. цією ж дослідницею був досліджений великий курган датований радіовуглецевим аналізом кінцем I тис. до н. е.— початком I тис. н. е.³.

Об'єктом дослідження залишків поселення було обрано тераси на північ від міського валу Бірки, на яких збереглися залишки кам'яних кладок від будівель. Тераси оточує міський вал довжиною 450, висотою понад 2 і шириною 7—12 м, який складається з 7 відрізків, що перериваються між собою. В одному місці валу і було закладено розкоп, який частково захопив і внутрішню, прилеглу до валу територію (рис. 2).

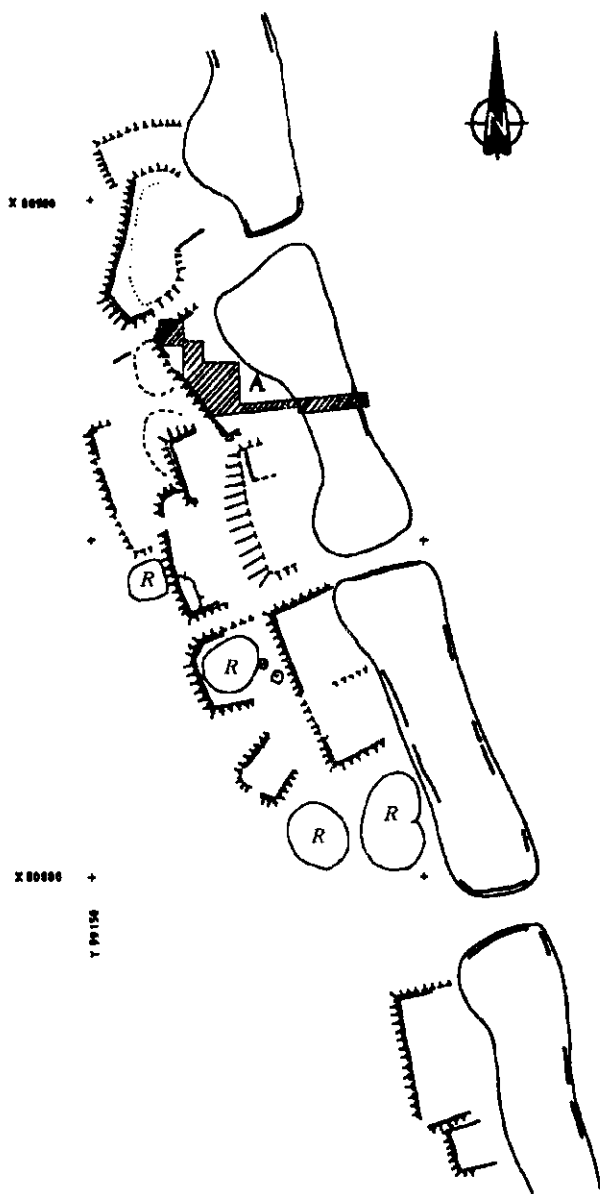

Рис. 2. Тераси, розташовані поблизу міського валу: R — кургани; A — місце розкопок 1987—1989 рр.

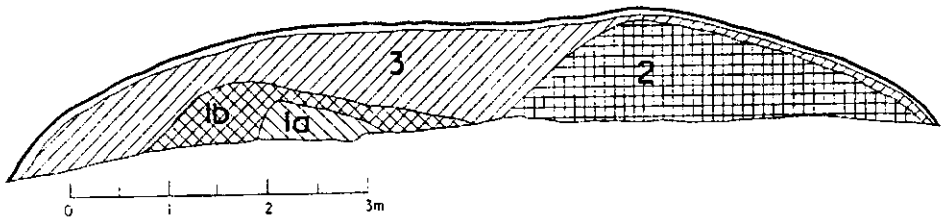

Рис. 3. Будівельні фази спорудження міського валу Бірки.

До наших розкопок міський вал датували X ст., однак, під час досліджень було встановлено, що він був споруджений у декілька етапів. Найдавніша частина валу споруджена значно раніше X ст. Виявлено залишки однієї будівлі VI—VII ст., а отже на 200 років старшої ніж Бірка. Ця дата була отримана за допомогою С¹⁴. Крім цього, виявилось, що поверх валу розташовувалася дерев'яна конструкція типу бруствера.

Три будівельні фази. Археологічні дослідження валу дозволили виділити три будівельні фази (рис. 3):

1) близько 400—700-х років. Цим часом датується найдавніше помешкання. Залишки його зафіксовані у вигляді окремих ям від стовпів, що підтримували дах, та залишок вогнища. Тут же знайдено фрагменти імпортованого скла високого гатунку. Подібне скло раніше траплялося тільки на сусідньому ремісничому центрі Хельго та в одному з багатьох поховань у човні у могильнику Вальсерде, поблизу Старої Упсали. Ймовірно, скляний посуд з цих пам'яток потрапив у Швецію з континенту. З іншого боку, знахідка даної споруди дозволяє припустити, що територія поблизу міського валу була збудована вже у даний період;

2) близько 750—800-х років. Даний період є перехідним від Вендельської епохи до доби вікінгів. Цим часом датується довгий дерев'яний будинок завдовжки 20 і завширшки 5—6 м. Плетені стіни споруди були покриті глиняною обмазкою. Споруда відрізняється від маленьких дерев'яних жител, досліджених на Чорній землі;

3) близько 800 р. У цей час міський вал набуває своєї завершеної форми з політичною зміною на острові Бьйорко. Довгий будинок припиняє своє функціонування десь протягом 800-х років і місцевість поблизу терас стає ремісничим районом, котрий обслуговував місто. Ремісничі майстерні, розташовані на терасах, займалися ковальством, бронзовим ливарством та виробництвом намиста. Будинки являли собою напівземлянки з долівкою, викопаною у материкову і дахом, котрий спирався прямо на землю.

В довгому будинку, на рівні долівки знайдено уламки скла від воронкоподібного посуду та фрагменти імпортованої кераміки багато декорованої рельєфним орнаментом. Окрім цього, виявлено ряд інших речей прямо пов'язаних з торгівлею — близько 50 срібних арабських дирхемів датованих між 700—800 рр. та вагові важки. Великі розміри будинку, його розташування на підвищеній ділянці та багаті знахідки красномовно свідчать самі за себе. Під порогом західної довгої стіни було зроблено несподівану знахідку — подвійне поховання воїна з принесеним у жертву юнаком. Подальші дослідження місцевості між двома терасами виявили бронзолivarну майстерню з скляним шлаком. Ця знахідка також підкреслює значення даної місцевості в означений період.

Про те, що довгий будинок припинив своє функціонування, а тераси знову використовувалися, свідчить динаміка розвитку Бірки. Знахідки яскраво свідчать про соціальний статус будинку і дальні зовнішньоекономічні контакти поселення вже у той час.

Укріплення Бірки. Зараз укріплення Бірки являють собою вал довжиною близько 350, висотою 2—3 та шириною 7—8 м підковоподібної форми. Вал має три проїзди, один з яких називають «Королівськими воротами» («Kungsporget»). Західна частина має природні укріплення — скелю зі стрімкими урвищами до низу, де підступають води озера Меларен.

Борг має природну пристосованість до фортифікаційних цілей і являє собою

Рис. 4. Зовнішній вигляд Боргу. Фото Яна Нормана (Riksantikvarietämbetet).

одне з небагатьох монументальних укріплень, яке нам відоме від доби вікінгів. Міський вал і палісад у воді (у затоці Бірки) такі ж складові частини укріплень Бірки, як і так званий гарнізон.

Датування Боргу. Давні городища («fornborgar») є одним загальним поняттям для всіх укріплень від доби бронзи до доби вікінгів. Борг відрізняється від звичайних укріплень близьким розташуванням до міських споруд та інших оточуючих об'єктів (рис. 4). Отже, виникає питання споруджений він у більш пізній час (X ст.), чи є залишками фортифікації попереднього. Єдине писемне джерело, яке згадує Борг — «Життєопис Святого Ансгарія» (865—867 рр.) — написане архієпископом Рімбергом. У ньому зазначається, що купці і люди можуть отримати притулок у «замку», який розташований поблизу⁴.

Розкопки показали, що вал Боргу споруджений подібним способом, що і міський, однак він значно міцніший і краще спланований. Вал Боргу побудований у декілька періодів і складається з двох так званих стінних корсажів («murliv»), заповнених землею та камінням (рис. 5).

У найдавнішій частині насипу збереглися залишки від конструкції у вигляді стовпових ям від дерев'яної огорожі та близько 200 заклепок. Цю споруду можна розглядати як бруствер з широким дерев'яним помостом для стрільців проти атакуючого ворога. Дерев'яна конструкція кріпилася залізними заклепками, що були досить новим будівничим методом поєднання складових частин. Конструк-

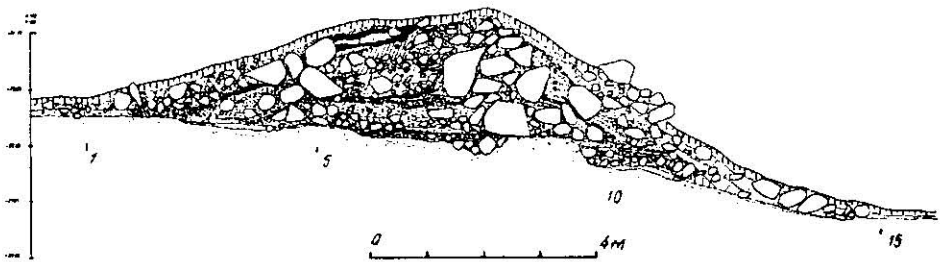

Рис. 5. Стратиграфія валу Боргу.

Рис. 6. Поховання під насипом валу Боргу.

ція горіла, не менш як двічі, причому після останньої пожежі вал більше не відновлювався. Прийнято вважати, що Бірка була залишена наприкінці 900-х років, наші дослідження свідчать, що укріплення Боргу були спалені дещо пізніше.

Ритуальне жертвоприношення. У нижній частині валу був зафіксований шар меншого за розмірами каміння і поверх нього сильно утрамбований пласт глини — залишки своєрідної долівки. Однак не було виявлено ніяких рештків, які свідчили б про існування на цьому рівні будинку. Натомість, було знайдено кістки тварин і уламки посуду з добре збереженими залишками їжі на внутрішній стороні, які можна інтерпретувати як залишки ритуального обіду. На рівні цієї ж глиняної долівки було знайдено кістяк чоловіка 45—50 років. Він лежав поблизу кам'яного блоку вагою декілька тон (рис. 6). Блок покоївся на плоскому камінні, яке покривало поховання. Серед уламків кераміки у даному шарі знайдено орна-

ментовану слов'янську кераміку. Крім цього було знайдено досить прикметні знахідки — осиноподібне намисто (*getingpärlor*), що датується близько 750 р., уламок від воронкоподібного кубка та залізний серп. Таке намисто вже траплялося у найдавніших шарах «Чорної землі» і було підставою для датування виникнення Бірки. Аналогічні знахідки відомі також і з протилежного боку затоки — у Адельзо, де розташовувалася резиденція конунга.

Гарнізон Бірки. Так званий «гарнізон», місце, де, як вважають, розташовувалися солдати, лежить на північний захід від Боргу, поза валом на понижений ділянці, що спускається до води. Це була одна з менш захищених оборонних ділянок. Невеликі археологічні розкопки були проведені тут наприкінці 1800-х років та у 1930-і роки. Є підстави припускати, що на цьому місці стояв будинок. На це вказує ряд прикметних знахідок з попередніх розкопок: пластини від панциря (єдина знахідка доби вікінгів у Швеції), фрагменти кольчуг, наконечники стріл, списів та умбони щитів. Цікавою є також досить велика кількість замків та ключів, що трапилися тут.

Складлося так, що «Чорна земля» та могильник Бірки цікавили дослідників більше. Натомість, питання про те як місто було укріплене, залишалося без відповіді. Рішення його має важливе значення для вивчення військово-політичної історії Бірки та її ролі у північноєвропейській перспективі.

Як мені уявляється, Борг Бірки був споруджений згідно з місцевою традицією, але деякі риси були запозичені ззовні, наприклад, дерев'яні конструкції. Борг Бірки є демонстрацією сили і виявлення могутності. Він має велике символічне значення і є передовим військово-технічним витвором, що використовувався протягом тривалого часу і був важливою складовою фортифікаційної структури міста.

Чи був Борг однією з ланок в еволюції укріплень попереднього часу та се-

редньовічних городищ у долині Меларен? Очевидно, що на це питання ми не можемо дати стверджувальної відповіді. Більшість укріплень попереднього часу, досліджених у долині Меларен, не існували за доби вікінгів, а середньовічні городища з кам'яними укріпленнями з'являються вперше в 1100-х роках.

Наприкінці я хочу підкреслити, що мої результати відмінні від висновків, висловлених після великих за об'ємом розкопок «Чорної землі» у 1990—1995 рр. Бйорном Амброзіані, оскільки останній стверджує, що поселення Бірки виникає близько 750 р. і більш раннього поселення не існувало. Однак нові розкопки дозволяють внести суттєві корективи. Яскравий приклад тому — досліджений на одній з 15 терас великий будинок зі знахідками, що свідчать про дальні торговельні зв'язки та будівля під міським валом, які датуються 500—600-ми роками. Можливо, що після подальших розкопок терас, міського валу і гарнізону ми отримаємо більше матеріалу для уявлення ранньої історії Бірки та її розвитку протягом важливого періоду в історії Швеції.

Примітки

¹ *Holmquist Olausson L. Aspects on Birka. Investigation and surveys 1976—1984 // Theses and papers in archaeology B 3.— Stockholm, 1993.*

² *Holmquist Olausson L. Markutnytjandet pa Björkö. En förberedande studie // Wikingertidsstudier. Rapport fran Stockholm Universitets arkeologiska forskningslaboratorium 1.— Stockholm, 1982.*

³ *Arrhenius B. Utgrävningen av den östligaste storhögen pa gravfältet Ormknös, RAÄ 111, Björkö, Adelsö sn, Uppland // Laborativarkeologi 4.— Stockholm, 1990.*

⁴ *Rimbert. Boken om Ansgar.— Stockholm, 1986.*

Л. Хольмквист Олауссон

БИРКА ДО БИРКИ

Цель предлагаемой статьи — ознакомить с результатами новых археологических исследований на о. Бйорко — месте существования древнего города викингов Бирки. Исследования памятника имеют долгую историю и сосредоточивались, в основном, на исследовании могильников и поселения. Традиционно принято считать, что Бирка возникла около середины VIII века. Однако, новые исследования, связанные с изучением истории укреплений города позволили пересмотреть эту точку зрения. Раскопки городского вала позволили датировать существование посёлка с интенсивными торговыми связями, по крайней мере, с начала 400 г. Активные внешнеэкономические контакты жителей о. Бйорко наблюдаются вплоть до эпохи викингов, когда в окрестностях городского вала возникают ремесленные мастерские. Исследования Борга показали, что вал, сооружённый в конце X в. возведён на месте древнего могильника. Вал Борга, возведённый из камня, имел деревянные конструкции типа бруствера скреплённые между собой заклёпками. В целом, укрепления Борга не имеют аналогов среди шведских фортификаций эпохи викингов и подчёркивают особое место Бирки в этот период.

L. Holmquist Olausson

BIRKA THAT PRECEDED BIRKA

The paper proposes the results of new archaeological investigations at Biorko Island where the ancient Viking town Birka was dislocated. The investigations in that place have their long history and focus primarily on the burial grounds and settlements. It is commonly supposed that Birka was founded in the mid eighth century. However, the new investigations of the town's fortifications open up possibility to revise the date. The excavations of the rampart allow for dating the settlement (which had a strong trade relations with other territories) from at least 400 AD. Inhabitants of Biorko Island kept intensive foreign economic contacts with other territories until the craft workshops emerged outside town's rampart in the Viking Period. The investigation in Borg showed that the rampart of the tenth was erected in the place of ancient burial ground. The rampart was built from stones; it had fixed wooden construction of breastwork type. The fortifications of Borg are unrivalled among the Swedish fortifications of the Viking period; they emphasize specific role Birka had played at that period.